

KO HA ONGO'I 'A'APA KI HE ME'A 'OKU TOPUTAPÚ

'Eletā D. Todd Christofferson

'O e Kau Palesitenisī 'o e Kau Fitungofulú

**Faeasaiti 'a e CES ma'á e Kakai Lalahi Kei Talavou
7 Nōvema, 2004 • 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí**

'Oku ou fakahingoa 'eku leá "Ko ha Ongó'i 'A'apa ki he Me'a 'Oku Toputapú," 'a ia ko 'eku 'uhingá ki hono fakahounga'i mo faka'apa'apa'i 'o e ngaahi me'a 'oku toputapú. 'I he'etau lave fakalūkufua ko ia ki he sosaietí, 'oku ou manavasi'i 'oku tokolahi ha ní'ihí 'i hoku to'u tangatá kuo 'ikai ke nau fakahoko kakato hono fakaa'u atu ki homou to'u tangatá ha ongo'i 'a'apa ki he ngaahi me'a 'oku toputapú, pea mo ha mahino ki he founga hono faka'apa'apa'i kinautolú.

'Oku ou fakatauange ke fakafepaki'i 'a e ngaahi fa'ifa'itaki'anga kovi 'oku lahi 'a 'ene hā 'i homou 'ātakai. 'Oku ou fakatauange ke tokoni'i ke toe lelei ange kimoutolu ke mou ma'u 'a e 'ilo 'o e me'a 'oku toputapú pea mo tali loto'apasia 'a e ngaahi me'a kotoa pe 'oku mā'oni'oni.

Ko e mahu'inga 'o e 'i ai ha 'a'apa ki he me'a 'oku toputapú 'oku peheni ia—ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai ke ne fakahounga'i 'a e ngaahi me'a mā'oni'oni, 'e mole ia meiate ia. 'O ka 'ikai ke 'i ai 'a e ongo'i loto'apasiá, 'e faka'au 'o lahi ange 'ene ta'etokangá pea ta'e tokanga ki he'ene ngaahi angafaí. Te ne mavahe mei he malu ko ia 'o 'oku ma'u mei he'ene fuakava mo e 'Otuá. 'E faka'au ke ngalo 'a 'ene ongo'i 'oku taliui ki he 'Otuá pea 'e ngalo ia. Hili iá, 'e tokanga pē ia ke fakanonga pea fakafiemālie'i 'a 'ene ngaahi holí. 'I hono faka'osí, te ne ta'etoka'i e ngaahi me'a toputapú, na'a mo e 'Otuá, pea te ne ta'etoka'i pe 'a ia.

'I he tafa'aki 'e taha, 'i he 'i ai 'a e 'a'apa ki he me'a toputapú, 'e 'i ai leva 'a e tupulaki 'i he 'iló mo e mo'oni. 'E hoko 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko hono tākaua ma'u pē. 'E lahi ange leva 'ene tu'u 'i he ngaahi potu toputapú pea 'e foaki kiate ia 'a e ngaahi me'a 'oku toputapú. Hangē ko e tu'u fehangahangai 'a e ta'e tuí mo e loto fo'í, ko hono ngata'angá ko ia ko e mo'ui ta'engatá.

Neongo 'oku ngali laulaunoa, ka 'oku mo'oni 'a e ngaahi me'a te u lave ki ai pea ko e lahi 'o e me'a 'oku ou fie 'oatú 'e 'ikai lava ke fe'ave'aki holo ia 'e ha taha ki ha taha. Kuo pau ke tupu ia mei he lotó. Ka 'o kapau te u lava 'o tokoni atu ke ke fakakaukau lahi ki he ní'ihí 'o e ngaahi me'a ni, 'e ngaue 'a e Laumālie 'iate koe pea he 'ikai te ke toe fiema'u au pe ko ha taha kehe ke ne talaatu

'a e me'a 'oku toputapú mo e founga hono talí— te ke ongo'i pē ia. 'E hoko ia ko e kongá 'o ho 'ulungāngá pea ko e mo'oni ko e kongá lahi kuo 'osi 'i ai ia.

'I he fekumi ko ia ke mahino ha fo'i fakakaukau, 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ní'ihí 'e tokoni ai ke tau fakakaukau ki he me'a 'oku tu'u fehangahangai mo iá. 'Oku hanga 'e hona faikehekehé 'o 'ai ke mahino lelei ange. Ko ia, 'i he 'etau feinga ke toe mahino ange 'a e 'uhinga 'o e ma'u ha loto hounga'ia mo faka'apa'apa'i e ngaahi me'a toputapú, mou fakakaukau fakataha mo au ki ha ngaahi sīpinga 'o e 'a'apa ki he me'a toputapú mo e taimi 'oku 'ikai ma'u ai kinaua fakatou'osí.

1. Kau Palofitá mo e Folofolá

'Uluaki fakakaukau angé ki he kau palofitá mo e folofolá. Ko e me'a 'e taha 'oku tau sio 'i hotau 'ātakai pea taimi 'e ní'ihí 'iate kinautolu, 'a e ta'etokanga mo fakava'iva'inga'i 'aki 'a e kau talafekau 'a e 'Otuá mo 'enau pōpoaki. 'Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou 'eni. Talu mei he taimi 'o 'Atamá mo e tokolahi 'a e ní'ihí kuo nau ta'etoka'i pea 'ohofi 'a kinautolu kuo fekau'i mai 'e he 'Eikí 'i Hono huafa. Na'e fakamatala'i 'e Sīsū 'eni 'i ha talanoa fakatātā:

"Na'e ai 'a e 'eiki 'e taha, na'a ne tō 'a e ngoue vaine, 'o takatakai 'aki ai 'a e 'ā . . . , 'one langa 'a e fale le'o, 'one tuku ia ki he kau tangata tauhi ngoue, kae 'alu ia ki he fonua mama'o. "

'Oku mahino kiate koe 'a 'ena faitataú: na'e fa'u 'e he 'Otuá ma'atautolu ha ngoue vaine—ko māmani—pea ko kinautolu 'a 'ene kau ngoué pe kau tauhi 'i ha maama fakamatelie kuo fakamavahe'i mei Hono 'aó.

"Pea kuo ofi hono to'ukai vainé, pea fekau 'e ia 'ene kau tamaio'eikí ki he kau tauhi ngoué, koe'uhí ke nau ma'u hono ngaahi fuá."

'I hano fakalea 'e taha, 'Oku 'omi 'e he 'Otuá 'ene kau palofitá mo e kau talafekau kehé ke ako'i kinautolu pea ke tau ma'u ha fakamatala fekau'aki mo hotau fatongia tauhi.

"Pea puke 'e he kau tangata ngoué 'ene kau tamaioeikí, 'o haha 'a e toko taha, mo tamate'i 'a e toko taha, pea tolongaki 'aki 'a e maka 'a e toko taha.

“Pea toe fekau 'e ia 'a e kau tamaio'eiki lahi hake he 'uluakí: pea nau fai pehē pe kiate kinautolu.

“Pea fekau fakamui 'eia 'a hono foha kiate kinautolu, 'o ne pehē, Te nau faka'apa'apa ki hoku fohá.

“Ka kuo mamata 'a e kau tauhi ngoué ki he fohá, pea nau fealēlea'aki, 'o pehē, Ko 'eni 'a e foha hokó; ha'u, ke tau tāmata'eí ia, pea tau ma'u hono tofi'á” (Mātiu 21:33–38).

Ko e tumutumu 'o e ta'e faka'apa'apa ki he ngaahi me'a toputapú, 'a hono faka'ikai'i ko ia 'o Sisū Kalaisi, ko e 'Alo mo'oni 'o e 'Otuá pea a'u pē ki hono tāmata'eí. Pea 'oku kei hokohoko atu pē ia. 'Oku tau mamata he 'ahó ni ki he faka'au ke lahi ange hono fakafisinga'i 'o e 'Alo 'o e 'Otuá 'i he ngaahi feitu'u lahi 'o māmani. 'Oku fakafehu'ia 'a Hono faka-'Otuá. 'Oku 'ikai ke fakamahu'inga'i 'a 'Ene ongoongolelé. 'Oku 'ikai ke fai ha tokanga ki He'ene ngaahi akonakí 'i he'etau mou'i faka'ahó. 'Oku 'ikai faka'apa'apa'i 'a kinautolu 'oku nau lea 'i Hono huafá 'i he ngaahi feohi'anga fakaemāmani.

Kapau 'oku 'ikai ke tau tokanga ki he 'Eiki mo 'Ene kau tamaio'eikí, 'oku tau tatau pē mo e ní'hi 'oku 'ikai ke nau tui 'oku 'i ai ha 'Otuá—he ko hono olá 'okú na mei tatau pē. Ko e me'a ia na'e fakamatala'i 'e Molomona ko ha me'a angamaheni hili ia ha ngaahi taimi 'o e melino mo e tu'umālie: “Ko e kuonga ko ia 'oku nau fakafefeka ai honau lotó, 'o nau fakangalo'i 'a e 'Eikí, ko honau 'Otuá, 'o nau molomoloki hifo 'a e Toko Taha Mā'oni'oni 'i honau lalo va'é” (Hilamani 12:2). Ko ia ai 'oku totonu ke tau fehu'i hifo kiate kinautolu, 'oku tau faka'apa'apa'i 'a e Toko Taha Mā'oni'oni pea mo kinautolu ko ia kuó Ne fekau'i maí?

'I ha ngaahi ta'u sí'i kimu'a pea uiui'i ia ke ne hoko ko e 'Aposetoló, na'e fakamatala'i ai 'e 'Eletā Lōpeti D. Heili ha me'a na'e hoko 'a ia na'á ne fakamahino'i maí 'a e ongo ko ia na'e ma'u 'e he'ene tangata'eikí fekau'aki mo e uiui'i mā'oni'oni ko iá. Na'e pehē 'e 'Eletā Heili:

“'I he ngaahi ta'u kuo hili, na'e amanaki atu ai 'a e Tangata'eikí, 'a i a na'e laka hake hono ta'u motu'á 'i he ta'u valungofulu ki ha'ane fe'iloaki mo ha taha 'o e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha 'aho momoko mo sinou. Na'e 'osi hanga 'e he tangata'eikí, 'a ia ko ha tokotaha tā valivali, 'o tāvalivali ha fakatātā 'o e 'api 'o e 'Aposetoló. Na'e 'ikai loto 'a e 'Aposetolo anga'ofa ko 'eni ke 'oange ia ki honau 'apí, ka na'á ne fie ha'u pē ia 'o 'ave koe'uhí ke ne fakamālō ange ki he'eku tangata'eikí. Koe'uhí na'a mau 'ilo'i e hoha'a 'a e tangata'eikí ke mateuteu 'a e me'a kotoa pē ki he 'a'ahi ko 'eni, na'á ku 'a'ahi atu mo au ki hono 'apí. Koe'uhí ko e loloto mo matolu ko ia

'a e sinoú, na'e hanga ai 'e he ngaahi palau tata sinoú 'o fokotu'u hake 'a e sinoú 'i he hala atu ko ia ki he matapā 'i mu'á. Na'e 'osi hanga 'e he tangata'eikí 'o tata 'a e hala ko ia ki falé, pea kamata leva ke ne tata mo e ongo kauhalá. Na'á ne foki mai kuó ne hela'ia pea mamahi'ia foki. 'I he'eku a'u atú, na'á ne lolotonga faingata'a'ia he langa 'a hono mafú koe'uhí ko 'ene hela'ia he'ene fu'u ngāue na'e fakahokó mo 'ene hoha'a ki he teu 'a'ahi maí. Ko e me'a na'á ku tokanga ke u fakatokanga ki ai, 'a e ta'e fakapotopoto ko ia 'o 'ene ngāue. Na'e 'ikai nai ke ne 'ilo'i 'a e iku'anga 'o 'ene ngaahi ngāue?

Na'á ne fakatau pē 'ene mānavá mo pehē mai, “ 'Lōpeti, 'okú ke 'ilo'i koā ko e 'Aposetolo 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisi 'oku teu ke 'a'ahi mai ki hoku 'apí? Kuo pau ke ma'a 'a e hala ko ia ki falé ni. 'Oku 'ikai totonu ke ne ha'u ia 'i ha hala kuo mā'olunga ai 'a e sinoú.' Na'á ne hiki hake hono nimá mo pehē, “E Lōpeti, 'oua na'a teitei 'i ai ha taimi kuo ngalo 'iate koe pe te ke ta'e tokanga ki he faingamālie ko ia ke 'ilo'i pea ngāue ma'á e Kau 'Aposetolo 'a e 'Eiki ” ('i he Conference Report, Apr. 1992, 89; or *Ensign*, May 1992, 64).

'Oku 'ikai ke u tui ne hoko noa pē 'eni, 'a hono tāpuekina ha tamai pehē ke 'i ai hano foha 'e hoko ko ha 'Aposetolo.

'E lava ke ke fehu'i hifo kiate koe, “'Oku ou pehē nai ko ha me'a toputapu 'a hono uiui'i ko ia 'o e kau palōfitá mo e kau 'aposetoló? 'Oku ou 'ai ke u mahu'inga'ia 'i he'enua ngaahi fale'i, pe ko ha me'a noa pē ia kiate au?” Hangē ko 'eni, na'e fale'i mai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ke tau fekumi ki he poto faka'atamaí pea ke ako ki he ngaahi poto fakangāue; fakamama'o mei he ponokalafí 'o hangē ha mahakí; ke faka'apa'apa'i 'a e hou'eiki fafiné; ke ta'ofi 'a e fakamo'uá; pea ke tau ma'u ha loto hounga'ia, poto, ma'a, mo'oni, loto fakatōki-lalo, pea fa'a lotu; pea ke tau fai hotau lelei tahá, 'a e lelei taha te tau ala lavá.

'Oku fakahaa'i nai 'e ho'o ngaahi tō'ongá 'okú ke fie 'ilo'i mo fakahoko 'a e ngaahi me'a 'okú ne akonaki mai 'akí? 'Okú ke ako fakamāatoato 'a 'ene ngaahi leá pea mo e ngaahi lea 'a e Kau Taki Ma'olungá? Ko ha me'a nai 'eni 'okú ke fiekaia mo fieinua ki ai? Kapau ko ia, 'okú ke ma'u 'a e ongo ko ia 'o e toputapu 'o e uiui'i 'o e kau palōfitá, ko e kau fakamo'oni mo e kau talafekau 'a e 'Alo 'o e 'Otuá.

Ko ha konga mahu'inga 'o e lakanga fakapalōfitá 'i he ngaahi to'utangata ki he to'utangata ko hono hiki 'o e histōliá pea mo e folofola 'a e 'Otuá. 'Oku toputapu 'a e ngaahi folofolá. 'I he taimi ko ia na'e foaki ange ai 'e 'Alamā kia Hilamani 'a e ngaahi lau'i peleti 'a Nifái,

na'á ne fai 'a e fakatokanga ko 'eni: "Ke ke manatu 'e hoku foha kuo tuku kiate koe 'e he 'Otuá 'a hono tauhi 'o e ngaahi me'á ni, 'a ia 'oku toputapu, 'a ia kuó ne tauhi ke toputapu. . . .

". . . Tokanga ke ke tauhi 'a e ngaahi me'á topupú ni, 'io, tokanga ke ke sio ki he 'Otuá, pea mo'ui" ('Alamā 37:14, 47; toki tñaki atu 'a e fakamamafá).

'Oku tau ma'u 'i hotau nimá ha tohi folofola mahu- 'inga mo'oni. 'Oku a'u 'a e ngaahi lekōtí ki he kau pēteliake 'i mu'á pea a'u mai ki hotau kuongá. 'Oku ou mahalo ko e lahi taha 'eni 'o e ngaahi folofola kuo ma'u 'e ha kakai 'i he hisitōliá, pea 'oku mo'oni pē 'a hono toe ma'u ngofua ange ia 'i he folofola 'o e kuohilí. 'Oku ou fakapapau'i kapau na'a tau lava 'o puke 'i hotau nimá 'a e ngaahi takainga tohi totonu ko ia na'e tohi 'e Mōsesé pe ko e ukamea ko ia na'e tohi ai 'a Molomoná, te tau ongo'i ha 'apasia mo mālū'ia mo'oni pea te tau matu'aki tokanga'i lelei 'a e ngaahi me'á ko iá. Pea 'oku totonu pē ia ke tau pehē, koe'uhí ko e ngaahi me'á toputapu kinautolu, pea na'e ngaohi kinautolu 'i he ngāue mo e feilaulau lahi 'a e kau palōfita mā'oni'oni ke teuteu'i kinautolu.

Ka 'oku 'ikai ke nau mahu'ingá, koe'uhí ko e ngaahi taka- inga tohi pe lau'i peletí 'iate kinautolu pē, ka ko e ngaahi folofola kuo hiki ai. 'Oku nau toputapu koe'uhí ko e ngaahi folofola kinautolu 'a e 'Otuá, pea neongo 'oku 'ikai ke tau ma'u 'a e ngaahi tohi totonu na'e hiki, 'oku tau ma'u 'a e ngaahi folofolá. Ko ia ai, 'oku toputapu 'a e me'á 'oku tau ma'ú—ko e ngaahi folofola toputapu.

'I he'etau ma'u ko ia 'a e ngaahi folofola 'a e 'Otuá kuo hiki, 'oku totonu ke tau fehu'i hifo kiate kitautolu pe 'oku tau faka'apa'apa'i 'a e natula toputapu 'o e lekōtí ni. Kuo 'i ai ha ní'hi kuo nau maumau'i 'a e toputapu 'o e ngaahi folofolá 'aki ha'anau fakafisinga'i hono mo'oni pe lau'i kovi'i ia. Ko ha me'á lahi mo mamafa foki ia.

Ka ki hotau ní'hi tokolahi 'a ia kuo tau fakamo'oni'i 'a e mo'oni 'o e ngaahi folofolá, kapau 'oku 'i ai ha taimi kuo tau halaia ai 'i hono ta'etokanga'i 'a e natula topu- tapu 'o e folofolá, ko e taimi ko ia 'oku tau fakali'eli'aki ai iá. Ko e me'á 'oku totonu ke tau feinga ke tau hao mei ai he 'aho kotoa pē, ko e lahilahi ko ia hono faka- ma'ama'a'i, pe ko e a'u pē ki hono tukunoa'i 'a e folo- fola topupú. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'i he 1832, 'o ne valokí 'a e kau taula'eikí 'o Ne pehē:

"Pea kuo fakapō'uli'i 'a homou 'atamaí 'i he ngaahi taimi kuohilí ko e tupu mei he ta'e tuí pea ko e me'á 'i ho'o- mou fakava'iva'inga 'aki 'a e ngaahi me'á kuo mou ma'ú—

"A ia ko e fakava'iva'inga mo e ta'e tui kuo 'omi ai 'a e siasí kotoa ki he fakahalaia. . . .

"Pea te nau mo'ulaloa ai pē ki he fakahalaia ko 'eni kae 'oua ke nau fakatomala pea manatu'i 'a e fuakava fo'ou, 'io 'a e Tohi 'a Molomoná mo e ngaahi fekau mu'a na'á ku 'oange kiate kinautolú, 'o 'ikai ke lea'aki pē ia, ka ke fai 'o fakatatau ki he me'á kuó u tohí" (T&F 84:54–55, 57; toe tñaki atu 'a e fakamamafá).

'Oku kau 'i hano ongo'i 'o e toputapu 'o e folofolá ha ongo'i hounga'ia—'o a'u pē ki ha 'ofa—'i he ngaahi folo- folá. 'Oku hanga 'e he ongo'i 'o e toputapu 'o e folofolá 'o tataki ha taha ke ne [keingang] 'i he folofola 'a Kalaisi (vakai, 2 Nifai 31:20; 32:3), 'a ia 'oku lava ke hoko ia ko ha ongo'i 'apasia mo'oni ki He'ene ngaahi folofolá.

2. Ko e Sinó—ko ha Temipale 'o e 'Otuá

Te u hoko atu leva ki ha sīpinga 'e taha 'o 'etau kave- ingá—'a e natula toputapu ko ia 'o hotau sino fakamate- lié. Hangē ko ia 'oku totonu ke tau 'apasia ki he 'Otuá mo Kalaisi, 'oku totonu foki ke tau faka'apa'apa'i mo 'a'apa ki He'ena ngaahi ngāué. 'Oku kau atu foki ki ai 'a e ngāue fakafo ko ia 'o hono fakatupu 'o e māmaní. Pea neongo 'a hono faka'ofa'ofa 'o e māmaní, 'oku 'ikai ko e fakatupu ma'ongo'onga taha ia 'a e 'Otuá. 'Oku mahulu ange 'a e sino fakamatelie fakafo ko 'eni. 'Oku 'i he tatau tofu pē ia 'o e 'Otuá. 'Oku mahu'inga foki ia ki he ngaahi me'á ko ia te tau a'usia 'i he māmaní pea ko e kī ia ki hotau nāu- nau'ia ta'engata.

Ne u ma'u 'a e tāpuaki ko ia ke u 'i ai tonu 'i he taimi ne fā'ele'i mai ai 'a e kotoa 'o 'ema fānau 'e toko nimá. Na'á ku ongo'i ko ha me'á toputapu 'eni 'i he taimi taki taha ne u a'usia ai 'a e me'á ni. Ne mahino 'oku lolotonga hoko ha me'á faka-'Otuá mo fakafo. 'Oku lava pē ke u fanongo ki ha pehē mai 'a hoku uai'í, "'Oku faingofua ia ke ke fai 'a e lea ko ia. Na'e 'ikai ko ko e ia na'á ke mamahi'íá." Ko e mo'oni 'oku lahi e ngaahi me'á 'oku lava ke tau ui ko e "'ausia mo'oni 'o e nofo māmaní"'a ia 'oku fekau'aki mo hono fā'ele'i mai ha taha. 'Oku ou pehē ki he ngaahi fa'ē 'i he feitu'u kotoa pē ko e mo'oni na'e 'ikai ke u vahevahe mo koe ho mamahí, pea 'oku 'ikai ke u pehē kuou ma'u ha mahino ki ai.

Ka 'oku ou lea fakamaatoato atu, 'oku 'ikai nai ke hoko 'a e mamahi ko ia 'a e fefiné 'i hono fakatupu ko ia 'o e sino fakamatelie ko ha me'á ke ne toe tñaki atu ki he toputapu 'o e fakatupu ko iá pea mo e fefiné? 'Oku hanga 'e he feilaulau 'a e fefine 'o toe fakatapu ha me'á kuo 'osi toputapu.

Kuo 'i ai ha ni'ihī kuo nau ma'u hala 'o pehē, ko e sino pē ia 'o kinautolu, pea 'oku 'ikai ke nau taliui kinautolu ki ha taha. Kuo 'osi fakamatala mahino mai kiate kitautolu, 'oku tau kei taliui ki he 'Otuá. "'Ikai 'oku mou 'ilo, ko homou sinó ko e fale tapu 'o e Laumālie Mā'oni'ini. 'Oku 'iate kimoutolú, 'a ia 'oku mou ma'u mei he 'Otuá, pea 'oku 'ikai 'a kimoutolu?

"He kuo fakatau 'a kimoutolu 'aki 'a e totongi: ko ia ke fakaongolelei 'a e 'Otuá 'i homou sinó, pea 'i homou laumālié, 'a ia 'oku 'o e 'Otuá" (1 Kolinitō 6:19–20).

"Kapau 'e maumau 'e ha taha 'a e fale tapu 'o e 'Otuá, 'e maumau ia 'e he 'Otuá; he ko e fale tapu 'o e 'Otuá 'oku mā'oni'oni, pea ko e fale tapu ko iá 'a kimoutolu" (1 Kolinitō 3:17). "'Oku ou kole ai kiate kimoutolu . . . 'i he ngaahi 'alo'ofa ongongofua 'a e 'Otuá, ke mou 'atu homou sinó ko e feilaulau mo'ui, mo mā'oni'oni, mo lelei ki he 'Otuá, 'a ia ko e ngāue 'oku taau mo kimoutolu ke fai" (Loma 12:1).

'E anga fēfē ha'atau hanga 'o fakatolonga 'a e toputapu ko ia 'o e taha 'o e ngaahi fakatupu mahu'inga mo topu-tapu taha 'a e 'Otuá? Ko hono si'isi'i tahá, 'e 'ikai te tau faka'uli'i 'a hotau sinó 'i ha fa'ahinga founa. Ko hono fakalea paú, kapau te tau ma'u 'a e ongo'i 'oku toputapú, 'e 'ikai te tau 'uli'i hotau sinó 'aki e ngaahi tā tataú mo hono fakaavaavá. 'Oku 'i ai ha ni'ihī 'oku nau ofo 'i hono fakatokanga'i 'e he Palesiteni 'o e Siasí 'a e me'á ni. 'Oku nau puputu'u 'i he hangatonu mo pau ko ia 'a 'ene ngaahi fale'i 'o kau ki he tefito ní. Na'á ne lea 'o pehē:

"Ko e tā tataú ko hano tohitohi'i ia 'o e tempale 'o e sinó.

"'Oku pehē foki mo hono fakaava 'o e sinó ke liunga lahi 'a e ngaahi hau 'i he telingá, mo e 'ihú, pea a'u ki he 'eleló. 'Oku nau pehē nai ko e me'a faka'ofa'ofa ia? Ko ha me'a ia 'oku manakoa taimi nounou pē, ka 'oku lava ke tu'uloa hono koví. . . . Kuo 'osi fakahā 'e he Kau Palesiteni 'Uluaki mo e Kolomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke ta'ofi 'a e tā-tataú, kae 'uma'ā foki 'a e 'fakaava 'a e sinó ki ha ngahi me'a kehe mei he founa fakafaito'ó.' Neongo iá, 'oku 'ikai te mau lau 'o kau 'ki hono fakaava 'o e telingá 'e he kakai fefiné ki ha fo'i hau pē 'e taha'—[hoa pē 'e taha]" (Gordon B. Hinckley, 'i he Conference Report, Oct. 2000, 70–71; pe *Ensign*, Nov. 2000, 52).

Ko e hā hono 'uhinga ka lea ai 'a e palōfita 'a e 'Otuá fekau'aki mo ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ngali mahu'inga? Koe'uhī, he 'oku 'ikai ke nau ta'e mahu'inga. 'Oku hanga 'e he'etau 'uli'i pe ngaohikovi'i 'a e fakatupu 'a e 'Otuá, 'a Hono tempalé, 'o manuki'i 'a e me'a ko ia 'oku

toputapú. 'E ngali ta'e mahu'inga pē ia ki ha taha kuo mole meiate ia 'a e ongo'i 'o e me'a 'oku toputapú. 'Oua na'á ke fai ia.

'Oku hanga foki 'e he vala ta'e fe'ungá 'o 'uli'i 'a e topu-tapu ko ia 'o e sino 'o e tangatá. 'Oku 'i ai ha ni'ihī tokolahi 'oku nau 'omi ha ngaahi 'uhinga ke fakatonuhia'i 'a e ngaahi ākenga vala ta'efe'ungá mo e ponokalafí. 'Oku 'i ai ha ni'ihī 'oku nau tu'u mālohi 'e 'ikai lava ke paasi ha lao ke ne ta'ofi 'a e fakafōtunga pehe'e pea nau pehē 'oku 'ikai hala ia he 'oku 'ikai ha lao ke ta'ofi 'a e fa'ahinga teuteu ko iá.

Ne 'i ai foki mo ha toe 'uhinga motu'a na'e toe 'omi ke faka'uhinga lelei'i 'aki 'a e hā ta'e vala ko ia 'a e ni'ihī 'o e kau sipoti 'atelika faka'Olimipikí 'i he ngaahi makasini ponokalafí. Na'e pehē 'e ha taha 'o e kau 'ētítá, "'Oku ma'u 'e he kau fefine ko 'eni . . . ha sino faka'ofa'ofa pea ko ha faingamāie 'eni ke nau faka'ali'ali ai 'a e sino ko iá" ('i he Steve McKee, "An Olympic Pose Isn't What It Used to Be," *Wall Street Journal*, Aug. 18, 2004, A8). Ko e 'uhinga totonu 'o 'ene leá ko e, "'Oku ou pehē 'oku totonu ke ma'u ha'aku pa'anga mei he ngaahi sino faka'ofa'ofa ko 'eni."

Neongo pe ko e hā 'a e ngaahi 'uhinga 'oku 'omí, ka 'e lahi e taimi te ke 'ilo ko e 'uhinga mo'oni 'o e vala ta'e-taau 'a ha taha ko 'ene holi ko ia ke ma'u ha'ane koloa mei he u'a fie 'ilo, mo e mānumanu ko ia 'a ha tahá. Ko e sinó, ko e tempale ia 'o e 'Otuá, pea ko e ponokalafí mo e vala ta'etáú ko e fakamo'oni ia 'oku toe hanga 'e he kau fetongi pa'angá 'o 'uli'i 'a e tempalé.

'Oku mau fie lea kau ki he Lea 'o e Potó pea mo ha ngaahi me'a kehe pē, ka 'oku kau kotoa pē 'eni 'i hono 'uli'i 'o e sinó, pea ko e fakatu'utāmaki tahá, mo fakatupu 'auhá, 'a e tō'onga fakamamahi ko ia 'o e ta'e 'a'apá ko e anga ta'ema'a fakasekisuálé—pea mo e ngaahi tō'onga 'oku fekau'aki mo iá, 'a e ngaohikovia fakasekisuálé.

'E 'ikai lava ha taha ia 'o fakakaukau'i ha toe me'a 'okú ne faka'uli'i 'a e fakatupu 'a e 'Otuá ka ko hono ta'efaka'apa-apa'i 'a hono faka'aonga'i 'i he toputapu 'a e me'a ko iá. 'Oku 'ikai totonu ke ke fakahoko ha tō'onga pehē. 'Oua na'á ke fakaofiofi ki ai. "Puna mei he fe'auaki. . . . Ka ko ia 'oku fai fe'auaki, 'oku faiangahala ia ki hono sino 'o'oná" (1 Kolinitō 6:18). "Ke ke puna foki mei he ngaahi holi fakatalavou" (2 Tīmote 2:22). "'Unu'unu ki he 'Otuá, pea

'E 'unu'unu mai ia kiate kimoutolu" (Sēmesi 4:8). "Teke'i 'a e tēvoló, pea 'e puna atu ia meiate kimoutolu" (Sēmesi 4:7). Tauhi ho sinó ko ha feilaulau mo'ui ki he 'Otuá (vakai, Loma 12:1).

3. Ngaahi Feitu'u Toputapu mo e Ngaahi Me'a 'Oku Hoko

Tau fakakaukau angé 'i ha ki'i miniti si'i ki he ngaahi feitu'u toputapu mo e ngaahi me'a 'oku hoko. Na'e folofola 'a e 'Eiki 'o fakaanga'i 'a e kau taula'eiki 'o 'Isileli 'o fakafou 'i he palōfita ko 'Isikeli, koe'uhí ko e 'ikai ke nau ako'i 'a e faka'apa'apa ko ia ki he natula toputapu 'o e ngaahi 'ekitiviti mo e ngaahi feitu'u 'e ni'ihii:

“Kuo maumau'i 'eku fonó 'e he'ene kau taula'eiki, pea kuo nau fakalielia'i 'a 'eku ngaahi me'a mā'oni'oni: na'e 'ikai te nau 'ai ke 'ilonga 'a e mā'oni'oni mo e fakalielia, pea na'e 'ikai foki te nau 'ai ke 'ilonga 'a ia 'oku ta'ema'á mo ia 'oku ma'á, pea kuo tafoki honau matá mei hoku ngaahi 'aho tapú, pea kuo fakalielia'i au 'iate kinautolu” ('Isikeli 22:26).

Ko e lahi 'o e ngaahi me'a na'e folofola ki ai 'a e 'Eiki na'e fekau'aki ia mo e tempalé. 'Oku toe 'i ai foki mo e lave ki he Sāpaté. 'Oku tau angamaheni 'aki 'etau fakakaukau ko hotau ngaahi fale lotú mo hotau ngaahi tempalé, kuo 'osi fakatapu ma'á e 'Eiki, ko ha feitu'u toputapu. 'Oku hā 'i he tempale kotoa pē, ko ha fakamanatu 'a e ngaahi lea ko e *Mā'oni'oni ki he 'Eiki—ko e Fale 'o e 'Eiki*. 'Oku totonu ke hanga 'e he ongo'i 'o e ngaahi me'a toputapu 'o tataki kitautolu ke tau ngāue mo lea 'i he 'apasia 'i he ngaahi feitu'u ko 'eni. Te ne tataki kitautolu ke tau teuteu 'i ha founa he taimi 'oku tau 'i ai ai.

Na'a tau lave ki he teunga ta'etāú ko e founa ia hono ta'e faka'apa'apa'i 'a e sinó, 'a ia ko e fakatupu toputapu 'a e 'Otuá. 'Oku ou lave heni ki he vala ta'etau, noa'ia, mo e teuteu fakapalakū 'i he ngaahi taimi mo e feitu'u 'e ni'ihii 'a ia 'okú ne fakama'ama'á 'a e toputapu 'o e me'a 'oku hoko pe ko e feitu'u ko iá.

Tuku ke u 'oatu ha fakatātā. 'I he ngaahi ta'u kuo hilí, ne ha'u ai ha ki'i finemui mei ha siteiti kehe ke nofo pea mo ha ni'ihii 'o hono kāinga 'i he feitu'u Sōleki Sítí 'i ha ngaahi uike si'i. 'I he 'uluaki Sāpaté na'á ne ha'u ki he lotú 'okú ne tui mai ha kofu ki he lotú ha ki'i sote faka-'ofo'ofa mo ha ki'i piva ngata he tui pea na'e faka'osi hono teungá 'aki ha falani fakamāfana lanu maama 'oku fakama'u pe mei 'olunga ki lalo. Na'á ne tui foki mo ha sitōkeni kili mo ha sū lelei, pea na'e helu pē hono 'ulu ki mui pea hā mei ai na'e fai ia 'i he loto tokanga. Na'e hanga 'e hono fōtungá fakakātoa 'o fakatupu ha 'ata faka'ofo'ofa 'o e to'u tupu kei talavou.

Me'apangó, na'á ne ongo'i na'e 'ikai ke lata. Na'e hangē na'e tui mai 'e he kau finemui 'oku nau to'ú pe ofi ki ai

ha piva noa'ia pē, pea ko e ni'ihii ne fu'u ma'olunga hake ia mei honau tui; pea mo ha ngaahi falani mano'ono'o ne 'ikai ke mei fea'utaki ia mo honau pivá 'i honau kongalotó (ko e ni'ihii ia ne matu'aki 'asi mai pē 'a e fo'i keté ia); ne 'ikai ke nau tui ha sitōkeni kili pe sitōkeni; pea nau tui mo e ngaahi fu'u sū ne patopatō pe ko e ngaahi silipa.

Mahalo ne 'i ai ha ni'ihii ne nau faka'amu 'e vakai 'a e kau finemui kehé ki he ki'i ta'ahine fo'ou pea nau ongo'i 'a e ta'efe'unga 'a e anga 'o 'enau teuteu ki he fale lotú pea mo e 'aho Sāpaté pea nau liliu 'o lelei ange. Ka koe me'a fakamamahi mo'oni he na'e 'ikai pē ke nau liliu, ka ko e toko taha ko ia ne 'a'ahi maí, na'á ne ohi mai 'e ia 'a e ākenga ('o kapau 'e lava 'o ui ia ko e ākenga) ko 'eni 'a e uooti ne hiki mai ki ai koe'uhí kae lava 'o ongo'i lata mo ongo'i 'okú ne kau atu.

Ko e me'a fakamamahi ke mamata ki he me'a ko 'eni 'oku lahi 'ene hoko, pea 'oku 'ikai ngata pe 'i he kau finemui, ka 'oku a'u atu foki ia ki he kau fefine matu'otu'á, ki he kakai tangatá, pea pehē foki ki he kau talavou foki. 'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí na'e faka'aonga'i ai 'e hoku uōtí 'i Tenesii ha 'apiako ma'olunga ki he'ema'au ngaahi fakataha-'anga 'o e 'aho Sāpté lolotonga hono monomono homau falelotú, 'a ia na'e maumau 'i ha 'ahiohio na'e tō. Na'e faka'aonga'i foki 'e ha tui fakalotu 'e taha 'a e 'apiako ma'olunga tatau ke fakahoko ai 'enau lotú lolotonga hono langa honau fale lotu fo'ou.

Na'á ku 'ohovale 'i he'eku vakai ki he vala ko ia ne tui mai 'e he ni'ihii 'o e siasi kehé ki he lotú. Na'e 'ikai ha taha he kakai tangatá 'e tui suti pe ha hēkesi. Na'e hangē ko ha'anau toki ha'u pe ko e 'ai ke nau toki 'alu ki he mala'e tā pulú. Na'e faingata'a ke te sio 'o 'ilo'i ha fefine 'okú ne tui ha kofu pe ko ha me'a kehe mei he talausesé pea a'u pē ki he talausesé mutú. Kapau na'e 'ikai ke u 'ilo'i ko 'enau ha'u ki ha ngaahi fakataha'anga lotu, ne u mei pehē 'oku fai ha fakafiefia fakasipoti.

Na'e teuteu lelei 'aupito 'a hotau kāingalotú 'i hono fakatatau atu ki he sīpinga kovi ko 'eni, ka na'e kamata ke u fakakaukau 'oku 'ikai ke tau fu'u makehe koe'uhí kuo 'alu pē 'a e taimii mo e hangē 'oku toe ma'ulalo ange 'a 'etau tu'unga teuteu. Na'a tau faka'aonga'i 'a e kupu'iu lea ko ia ko e "vala lelei 'o e 'aho Sāpaté (Sunday best)." Na'e mahino ki he kakaí ko e 'uhinga ia ki he vala lelei taha na'a nau ma'ú. Ko e mo'oni 'e kehekehe pē 'a e valá 'o fakatatau mo e fa'ahinga 'ulungāanga fakafonuá pea mo e tu'unga fakapa'angá, ka ko honau lelei tahá pē ia.

Ko e me'a fakatupu houhau ki he 'Otuá ke ha'u ki Hono falé, tautautefito 'i Hono 'aho toputapú, pea 'ikai teuteu mo vala lelei mo taau 'o fakatatau mo e tu'unga 'oku tau 'i ai. Ko e taimi ko ia kuo pau ke a'a ai ha taha 'o e kāingalotu masivesiva 'o Peluú 'i ha vaitafe ke a'u ki he lotú, ko e mo'oni he 'ikai ke houhau 'a e 'Eikí 'i he pele-pele 'oku tau 'i hono sote hiná.

Ka 'e anga fēfē ha 'ikai ke mamahi 'a e 'Otuá 'i He'ene 'afio hifo ki ha taha 'okú ne ma'u 'a e vala kotoa 'okú ne fie ma'ú pea toe lahi ange ai, pea faingofua hono hala ki he falelotú, ka 'okú ne kei 'alu pē ki falelotu mo e talausese manusinusi mo ha falani? Ka ko e me'a 'oku fakalolí, ko e me'a 'oku ou vakai ki ai 'i he'eku 'a'ahi holo 'i he māmaní, ko e kāingalotu ko ia 'oku ngali masivesivá, ko kinautoli ia 'oku vala lelei taha mai ki he ngaahi fakataha'anga ko ia 'o e Sāpaté pea 'oku ma'a pea ko e lelei taha ia 'oku nau ma'ú, ka ko kinautolu ko ia 'oku lahi ange 'a e me'a 'oku nau ma'ú, 'oku nau nau vala noa'ia mai pē kinautolu pea fakalālāfua'a mai.

'Oku 'i ai ha ni'ihí 'oku nau pehē 'oku 'ikai mahu'inga 'a e teuteú ia mo e 'ulú—ko e me'a 'i lotó 'oku fai ki ai 'a e tokangá. 'Oku ou tui mo'oni ko e ngaahi me'a ko ia 'i he loto 'o e toko tahá 'oku fai ki ai 'a e tokangá, ka ko e me'a ia 'oku ou hoha'a ki ai. 'Oku 'omi 'e he'etau vala noa'ia ki he ngaahi feitu'u toputapú 'o 'oatu 'a e pōpoaki ko ia 'oku 'i he loto 'o e tokotaha ko iá. Mahalo pē ko e loto hīkisia pe ko e angatu'u pe ko ha me'a kehe, ka 'oku hangē 'okú ne pehē mai, "'Oku 'ikai ke mahino ia kiate au. 'Oku 'ikai mahino kiate au 'a e faikehekehe 'o e toputapú mo e ta'e faka'apa'apá." 'E lava ke tohoaki'i kinautolu mei he 'Eikí 'i he tu'unga ko iá. 'Oku 'ikai ke nau hounga'ia 'i he mahu'inga 'o e me'a 'oku nau ma'ú. 'Oku ou hoha'a koe'uhí ko kinautolu. Kapau he 'ikai ke nau ma'u ha mahino pea ma'u 'a e ongo'i ko ia ki he ngaahi me'a 'oku toputapú, 'oku nau tu'u 'i he tu'unga fakatu'utāmaki pea 'e faifai pē pea mole kotoa 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá. Ko koe 'a e Kāingalotu 'o e kuonga faka'osi ko 'ení—'ai ke ke ngali mo ia.

'Oku lava ke faka'aonga'i foki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki he ngaahi 'ekitiviti mo e ngaahi me'a 'oku fakahoko 'a ia 'oku toputapu pe 'i ai ha totonu ke fai ki ai ha ongo'i loto 'apasia—'a e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí, hangē ko e: papitaisó, hilifakinimá, fakanofó, tufaki 'o e sākalamēniti 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eikí, tāpuakí 'i 'a e kau mahakí, pea mo e ngaahi me'a peheé. 'Oku fakahā mai 'e he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá kiate kinautolu 'oku "fakahā 'i hono ngaahi ouau 'a e mālohi 'o e

anga faka-'Otuá" (T&F 84: 20) 'i he ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí.

'Oku pehē 'e 'Alamā "na'e tuku mai foki 'a e ngaahi tu'u-tu'uní ni . . . koe'uhí ke lava ai ke sio 'a e kakaí ki mu'a ki he 'Alo 'o e 'Otuá, he ko e fakatātā ia 'o hono lakangá, pe ko hono lakangá ia, pea 'oku pehē koe'uhí ke nau faingamālie ke sio ki mu'a kiate ia ke ma'u ha fakamole-mole ki he'enu angahalá, koe'uhí ke nau lava ke hū ki he mālōlō'anga 'o e 'Eikí" ('Alamā 13:16).

'Oku ou hounga'ia 'iate kinautolu 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ouau ko 'ení pea mo kinautolu 'oku nau fakamo'oni' i pe ma'u kinautolu 'i he taimi 'oku nau fakahaa'i ai 'a 'enu faka'apa'apa ki he lakanga fakataula'eikí pea mo e natula toputapu 'o e me'a ko ia 'oku fakahokó fakatou'osi.

'Oku ou hounga'ia 'i he kau taula'eikí, akonakí, mo e kau tikoní 'oku nau sote hinehina pea nau hēkesi ke fakahoko hono tufaki 'o e sākalamēniti.

'Oku ou hounga'ia 'i he kau tangata 'oku nau tui sote hina mo hēkesi 'i he taimi 'oku nau ma'u faingamālie ai, ke faingāue ki he mahakí. 'Oku ou hounga'ia 'iate kinautolu 'oku nau vala lelei pe tui honau vala Sāpate lelei tahá ke kau atu ki hono fakanofó 'o ha tangata ki ha lakanga 'i he lakanga fakataula'eikí neongo pe ko e hā 'a e 'aho mo e feitu'u 'oku fakahoko ai 'a e fakanofó ko 'ení. 'Oku nau fakahaa'i kotoa mai ha hounga'ia mo ha faka'apa'apa ki he 'Otuá pea mo e me'a ko ia 'oku fakahokó. 'Oku nau fakahaa'i mai ha ongo'i 'o e ngaahi me'a 'oku toputapú.

Hangē ko ia ko e toputapu ha fa'ele'i mai ha mo'ui ki he māmaní, 'oku toputapu foki mo e taimi 'oku hoko ai 'a e pekiá. Pea 'oku ou tui 'oku tatau pē ia mo 'etau fakakaukau ko ia ki he me'a mahu'inga taha 'e lava ke hoko 'i he mo'uí—'a e malí, kae tautautefito ki he mali ta'engata. 'I he 'uhinga ko iá, 'oku fakatupu lotohoha'a ke vakai ki he faka'au ko ia ke ta'etokanga 'a e kakaí, pea a'u pē 'o ta'e 'a'apa mo ta'e faka'apa'apa 'i he leá, teungá, pea mo 'enu tō'ongá 'i he taimi 'oku nau kau ai 'i ha fa'ahinga me'a fekau'aki mo e pekiá mo e malí.

'Oku hoko 'a e ngaahi ouau putu 'e ni'ihí ko ha taimi ia ke fakahoko ai ha ngaahi fakakaukau ta'e'aonga mo ha ngaahi hua 'oku 'ikai tāú. 'E lava ke ma'u 'i he houa 'e taha pe ua ha taimi ke fai ai ha fakamanatua fakafo'itui-tuí, neongo 'oku fai fakafe'unga pē kae toe si'isi'i ange 'a e taimi 'oku fai ai ha lavó, 'o kapau 'e fai ha lave, ki he Fakalelei mo e Toetu'u 'a e Fakamo'uí pea mo 'Ene palani 'o e fakamo'uí.

'Oku 'i ai ha taimi 'e ni'ihī 'oku ha'u 'a e kakaí ki he malí pe ko e talitali ko ia 'o e malí (wedding reception) 'oku nau tui mai pē ha vala noa'ia. 'Oku hangē 'oku nau fakapiko'ia ke nau fakama'a kinautolu mei he'enau ngaahi ngāue pe 'ekitiviti' 'o e 'aho ko iá. 'Oku nau fakahā mai 'i honau teungá 'oku 'ikai ke nau mahu'inga'ia 'i he mali ko ia na'e fakaafe'i mai ke nau kau 'i hono fakalāngilangi'í.

Na'á ku toki lau ha tohi na'e fai mai 'e ha tangata na'á na fakalotolahi'í hono ngaahi kaungā ngāué ke nau tui kote mo hēkesi 'i he taimi ko ia 'oku nau hā fakataha ai 'i ha fakataha'anga 'oku fakalāngilangi'í ai 'enau kautahá mo e ngaahi me'a kuo nau lava'í. Ko 'enau ngāué ko e ngāue pē ma'á e fonuá pea 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga ki ha me'a fakalotu, pea 'e 'ikai ke tau lau 'e kitautolu ko ha me'a toputapu, ka na'e mahino kiate ia 'a e tefito'i mo'oni ko ia 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku totonu ke faka'apa'apá'í pea 'oku kau 'a hotau teungá 'i he kongā hono fakahaa'í 'o e faka'apa'apá'í ko iá. Na'á ne pehē te ne vala fakamatāpule ange "'o 'ikai koe'uhí 'oku ou mahu'inga, ka koe'uhí, 'oku matu'aki mahu'inga 'a e me'a ko ia 'oku hokó.'" 'Oku hanga 'e he'ene leá 'o 'omi ha fo'i mo'oni mahu'inga. 'Oku 'ikai ha'ane fekau'aki 'ana mo kitautolu. 'Oku hanga 'e he'etau tō'ongá mo hotau teungá 'o fakahaa'í 'i ha founa 'okú ne fakalāngilangi'í ai ha ngaahi me'a 'oku hoko pea mo e ngaahi feitu'u toputapú 'o fakahaa'í ko e ngaahi me'a ni 'oku fekau'aki ia mo e 'Otuá.

4. Leá

'I ha toe me'a 'e taha, 'oku 'i ai ha ngaahi lea 'oku fekau'aki mo ha ongo'í 'o e ngaahi me'a 'oku toputapú. 'Oku mahino mei he folofola 'a e 'Eikí "Ko e lea kovi kotoa pē 'oku lea 'aki 'e he kakaí, 'e fakamaau'í ai 'a kinautolu 'i he 'aho fakamāú" (Mātiu 12:36) 'oku tau takitaha fatongia 'aki 'a e ngaahi lea 'oku tau lea 'akí. 'Oku fakatokanga mai 'a e Tu'í ko Penisimaní ke tau tokanga ki he'etau ngaahi fakakaukaú mo 'etau ngaahi leá (vakai, Mōsaia 4:30), pea 'oku pehē 'e 'Alamā ka ne ta'e'oua 'a e fakatomalá, ko e taimi 'e fakamaau'í ai kitautolú, "'e fakahalaia'í kitautolu 'e h e'etau ngaahi leá, 'io . . . ; 'e 'ikai fakatonuhia'í 'a kitautolu ta'e ha mele" ('Alamā 12:14).

'Okú ke 'ilo'í pē 'e koe mei he ngaahi me'a kuó ke a'usiá 'oku faka'au ke anga'uli ange 'a māmani, pea toe lea ta'efe'unga ange, ka 'oku 'ikai totonu ke tau tuku kitautolu ke tau muimui 'i he ngaahi sippinga ko iá. 'Oku hanga 'e he kapekapé mo e lea ta'efe'ungá 'o manukí'í 'a e 'Otuá pea mo Kalaisi pea mo 'Ena ngaahi fakatupú. 'Oku 'ikai totonu ke 'i ai ha taimi 'oku tau halaia 'i hono

manukí'í 'a e Fakamo'uí, 'o hangē ko ia na'e fakahoko 'i Hono Kalusefái.

"Pea manukí'í ia 'e kinautolu na'e fe'alu'akí, 'i he kalokalo honau 'ulú, mo e pehē, 'A koe, 'okú ke maumau'í 'a e fale lotu lahi, mo toe langa ia 'i he 'aho 'e tolu,

"Fakamo'ui koe,peá ke 'alu hifo mei he 'akaú.

"Pea manukí'í pehē foki 'e he kau taula'eiki lahi, 'o nau fepehē'aki 'iate kinautolu mo e kau tangata tohi, Na'á ne fakamo'uí 'a e kakaí; ka 'oku 'ikai te ne fa'a fakamo'uí ia.

"Tuku ke 'alu hifo 'eni 'a Kalaisi ko e Tu'í 'o 'Isilelí mei he 'akaú, koe'uhí ke mau mamata mo tui. Pea ko kinaua na'e tutuki ki he 'akaú mo iá, ne na manukí'í ia" (Ma'ake 15:29–32).

Ko hono fakamala'ia'í ko ia 'o e ngaahi foha 'o e mala'ia koe'uhí kuo nau "tutuki [Kalaisi] ia ki he 'akaú kiate kinautolu pē mo fakahāhā hono fakamaa'í" (T&F 76:35). 'Oku 'ikai totonu ke tau fakahoko ha ngaahi me'a pehē 'i he'etau leá. 'Oku 'ikai totonu ke tau lea 'aki Hono huafá pe lea 'i Hono huafá 'i ha fa'ahinga founa te ne fakama'ama'ai pe ngali 'oku takuanoa ia.

'I he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'oku tau lau ai 'a e fakahinohino mo e fakatokanga ko 'ení:

"Vakai, ko e 'Ālifá mo e 'Ōmeká au, 'a ia ko Sīsū Kalaisit.

"Ko ia, tuku ke tokanga 'a e kakai kotoa pē pē 'e fēfē 'enau taku 'a hoku hingoá 'i honau loungutú—

"He vakai, ko e mo'oni 'oku pehē, 'oku i ai 'a e tokolahi 'oku mo'u a 'i he halaia'angá ni, 'a ia 'oku ngāue'aki 'a e huafa 'o e 'Eikí, pea nau ngāue noa 'aki ia, 'o 'ikai ma'u ha mafai. . . .

"Manatu, ko e me'a 'oku ha'u mei 'olungá 'oku toputapu pea 'oku totonu ke tokanga 'i hono lea 'akí, pea ke lea 'i he ue'í 'a e Laumālié; . . . pea te mou ma'u 'a e Laumālié 'i he lotu; ko ia, 'oku kei tu'u ai pē 'a e fakahalaia 'i he ta'e fai 'ení" (T&F 63:60–62, 64).

Neongo 'oku tau ma'u 'a e mafai ke ngāue'aki 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisí, ka 'oku totonu ke tau ngāue tokanga 'aki ia. Ko Hono huafá mo e "me'a 'oku ha'u mei 'olungá 'oku toputapu pea 'oku totonu ke tokanga 'i hono lea'akí, pea ke lea 'i he ue'í 'a e Laumālié." 'Oku totonu ke tau manatu'í 'eni 'i he taimi 'oku ui ai kitautolu ke tau lea 'i he lotú pe taimi 'oku fai ai 'etau fakamo'oní.

'Oku tau 'ilo'í 'oku totonu ke tau faka'osi 'aki 'etau lea 'i he ngaahi fakataha peheé 'aki 'etau pehē "'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí," 'o 'uhinga ia ko e lea kuo tau lea 'akí, 'oku tau lea 'aki ia 'i Hono huafá. Ko ia ai, 'oku totonu ke

tau tokanga makehe ki he ngaahi me'a 'oku tau lea 'akí mo e founa 'o 'etau lea 'aki iá. 'Oku 'ikai ha toe taimi ia ke fai ai ha ngaahi lea laulaunoa pe vale. Kae fungani hake aí, kuo pau ke tau fekumi ki he Laumālié 'i he lotu koe'uhí ke tau lava 'o lea 'i he fakahinohino 'a e Laumālié pea 'e 'ikai fakahalaia'i ai kitautolu.

Kuó u fakatokanga'i foki 'oku fa'a faka'osi 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'a 'ene leá 'aki 'a e "'i he huafa *topu-tapu* 'o Sísū Kalaisí." 'Oku 'ikai ke u fokotu'u atu ke ke fai 'a e me'a tatau; 'Oku 'ikai ke u tui au 'okú ne 'uhinga mai ke tau fai pehē pe ke hoko ia ko e me'a ke tau angama-heni hono fakahokó. Ka 'oku ou fokotu'u atu ke mou fakatokanga'i 'a e fo'o mo'oni ko ia 'oku ongo'i mo'oni 'e he palōfitá 'a e fatongia ko ia 'o hono lea ko ia 'i he huafa 'o e 'Eikí, pea 'oku toputapu ia kiate ia. 'Okú ne ngāue mo lea 'aki 'a e huafa ko iá 'i he loto 'apasia, pea ko e sīpinga ia 'oku totonu ke tau muimui aí.

5. Manavahē Faka-'Otuá

'E lava ke kau 'a 'eku sīpinga fakamuimui 'i he "manavahē faka-'otuá." 'Oku lahi 'a e potu folofola 'okú ne fale'i 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ke nau manavahē ki he 'Otuá. 'Oku tau faka'uhinga'i he ngaahi 'ahó ni 'a e fo'i lea ko e *manavaheé* ko e "faka'apa'apa'i" pe "'a'apa" pe "'ofa"; 'a ia ko hono 'uhingá, ko e manavahē ki he 'Otuá 'oku 'uhinga ia ke 'ofa ki he 'Otuá pe ko e faka'apa'apa kiate ia mo 'Ene fekaú. Mahalo 'e lahi e taimi 'e tonu ai 'a e 'uhinga ko 'ení, ka 'oku ou fakakaukau na 'oku 'i ai nau ha taimi 'oku 'ikai ke 'uhinga 'a e *manavaheé* ko e *manavahē*, 'o hangē ko ia ko e lea 'a e palōfitá fekau'aki mo e manavahē ko ia ke fakatupu houhau ki he 'Otuá 'i hono maumau'i 'Ene ngaahi fekaú.

Hangē ko 'ení, fakakaukau angé ki he lea fakatātā ko 'ení: "Pea ko e me'a 'i he manavahē ki [he 'Eikí] 'oku tafoki ai 'a e tangatá mei he koví" (Lea Fakatātā 16:6). Na'e fakamatala'i a' Siope 'o pehē ko e tangata haohaoa mo angatonu, "peá ne manavahē ki he 'Otuá, pea afe mei he koví" (Siope 1:1). Ko ha sīpinga lelei 'o e 'ulungāanga ko 'ení 'a Siosefa 'i he'ene 'i 'Isipité. Ko e taimi ko ia na'e feinga ai 'a e mali 'o Pōtifā ke ne fakatauele'i iá, na'e tali 'e Siosefa 'o pehē, "Pea 'e fēfē 'eku fai 'a e hala lahí ni, ke u halaia ai ki he 'Otuá?" (Sēnesi 39:9). Na'á ne manavahē ke faiangahala ki he 'Otuá. 'Oku tokolahi ha ni'ihi te nau pehē he 'ahó ni ko e tali 'a Siofefá ko e tali 'a ha tamasi'i kei vale. Te nau kata 'i he 'ikai te ne tali 'o hangē ko ha taha taukei 'o e māmaní, he 'oku nau manavahē foki mo kinautolu ke fai angahala ki he 'Otuá.

Na'e 'i ai ha taimi na'e fakatonutonu'i ai 'a Siosefa Sāmita koe'uhí ko e 'ikai te ne fakahaa'i 'a 'ene tokanga mo'oni ki he finangalo 'o e 'Otuá. Na'e folofola ai 'a e 'Otuá kiate ia: "Na'e 'ikai totonu ke ke manavahē ki he tangatá 'o lahi ange 'i he 'Otuá. Neongo pe 'oku si'aki 'e he kau tangatá 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Otuá pea fehi'a ki He'ene ngaahi folofolá—Ka na'e totonu pē ke ke faitotonu" (T&F 3:7–8).

'Oku ou fokotu'u atu ko e manavahē ki he 'Otuá, pe ko ia 'oku pehē 'e Paula ko e "manavahē [faka-'otuá]" (Hepelū 12:28), pea 'oku totonu ke kau ia 'i he kongá 'o 'etau 'apasia kiate Iá. 'Oku totonu ke tau 'ofa mo 'a'apa kiate ia pea tau manavahē ke fai angahala 'i Hono 'aó, neongo pe ko e hā 'a e lau 'a e kakai kehé. 'Oku fakalotolahi'i mai kitautolu 'e Molonai ke tau, "Kamata 'o hangē ko e fai 'i he ngaahi 'aho 'i mu'á, 'o ha'u ki he 'Eikí 'aki homou lotó kotoa, pea ngāue ke lava'i homou fakamo'u' 'o moutolú 'i he manavahē mo e tetetete 'i hono 'aó" (Molomona 9:27).

Koe'uhí 'oku lahi a' e hanga 'e he māmani 'okú ne 'ātaki'i kitautolú 'o fakatukutukunoa'i 'a e 'Otuá, 'oku faingofua ange ai kiate kitautolu 'i he taimi 'e ni'ihi ketau fakangalo'i 'oku kei tu'u pē 'a hotau fatongia ko ia ke 'ilo'i Ia mo fai Hono finangaló. 'Oku 'ikai ke 'ilo'i 'e he tokolahi, pe 'oku 'ikai pē ke nau tui kinautolu 'e 'i ai 'a e 'aho 'i he kaha'u kuo pau ke tau tu'u ai 'i fai ha fakamatala ki he 'Eikí kau ki he'etau mo'u: 'a e ngaahi fakakaukau, ngaahi leá, pea mo e ngaahi ngāue. 'Oku 'uhinga 'a e ngāue'i 'a hotau fakamo'u' 'i he manavahē mo e tetetete ki he'etau feinga ko ia 'i he ngaahi fili mo e ngaahi 'ekitivití faka'ahó 'i hono teuteu'i 'o ha me'a 'e hoko ko ha fakamatala lelei.

Koe'uhí kuo tāpuekina kitautolu 'i he'etau ma'u 'a e me'a kuo tau ma'ú, 'e lava ke tau fakalalakaka fakalaumālie 'o hangē ko ia kuo te'eki fai 'e ha fa'ahinga kakai, ka 'oku tau toe tu'u foki 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki ange 'i ha toe fa'ahinga kakai. 'E 'ikai lava ke tau fakahoko 'a e ngaahi faiangahala 'oku nau fa'i pea ta'e fakahalaia'i ai kitautolu, he kapau te tau fai angahala, 'oku tau fai angahala 'i ha maama 'oku toe lahi angé. 'E 'ikai lava ke tau me'ava'inga 'aki 'a e ngaahi me'a toputapu kuo 'omi ke tau tokanga'i pea lau 'oku tau ta'e halaia 'o hangē ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'a e 'Otuá.

'Oku feinga 'a e 'Otuá ke Ne 'ilo'i pe te tau faitotonu, pea tau ma'u 'a e angatonu mo e ongo ko ia ke faka'apa'apa'i 'a e ngaahi me'a 'oku toputapú, te tau ma'u 'o lahi ange ai. Ka 'o kapau 'e 'ikai, 'e hoko hotau ngaahi tāpu-akí ko e fakamala'ia. 'Oku fakahā mai 'a e sīpinga mo e

fa'ahinga 'ulungāanga totonú 'e he 'Eikí 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá:

“Ko ia, ko ia ia 'okú ne lotú, 'a ia 'oku mafesifesi hono lotó, 'oku ou talia ia 'o kapau t ene talangofua ki he'eku ngaahi tu'utu'uní.

“Ko ia ia 'okú ne leá, 'a ia 'oku mafesifesi hono lotó, 'a ia 'ou angamalū 'a 'ene leá pea fakamāma'í, ko e toko taha ia mei he 'Otuá 'o kapau te ne talangofua ki he'eku ngaahi tu'utu'uní.

“Pea ko e tahá, ko ia ia 'oku tetetete 'i hoku mālohí, 'e fakamālohia ia, pea te ne fakahā 'a e ngaahi fua 'o e vīkivikí mo e potó, 'o fakatatau ki he ngaahi fakahā mo e ngaahi mo'oni kuó u 'atu kiate kimoutolú” (T&F 52:15–17).

Tali 'a e kole fakaetaimai ko ia 'a 'Alamā kia Kolianitoní: “'E hoku foha, 'oku ou faka'amu ke 'oua na'á ke toe faka'ikai'í 'a e fakamaau 'a e 'Otuá [‘aki ha'o pehē 'oku 'ikai pe 'oku 'ikai totonu ke 'i ai ha fa'ahinga tautea 'o e faiangahalá]. 'Oua na'á ke tuli tonuhia 'i ha kihí'í momo'í me'a 'e taha koe'uhí ko ho'o ngaahi angahala 'i he faka'ikai'í 'a e fakamaau 'a e 'Otuá; kae kehe . . . tuku ke pule'í ho lotó kotoa 'e he fakamaau 'a e 'Otuá mo 'ene 'alo'ofá, mo 'ene fa'a kātaki fuoloá; pea tuku ke fakavaivai'í ai koe ki he efú 'i he loto ma'ulalo” ('Alamā 42:30).

Ko ha Fakatokanga

Te u faka'osi 'aki ha'aku lea fakatokanga kiate kimoutolu. 'E fakalahi 'a ho'o mahino 'i ho'o ma'u 'a e loto 'a'apa ko ia ki he ngaahi me'a 'oku toputapú. 'Oku lave ki ai 'a e ngaahi folofolá ko ha maama ia 'e “‘āsili ai pē 'o ngingila ange 'a e maama ko iá 'o a'u ki he 'aho haohaoá” (T&F 50:24). 'Oku toe fakamatala'í 'a e founga ko iá ko e fakalalakala mei he 'alo'ofa ki he 'alo'ofa. Na'e pehē pe 'a e fakalalakala 'a e Fakamo'uí 'i he founga ko iá kae'oua kuó Ne ma'u 'a hono kakató, pea 'e lava foki mo koe 'o molomolo muiva'e 'iate Ia (vakai, T&F 93:12–20).

Ko e feitu'u ia 'e taki ki ai koe 'e he ongo'í 'o e ngaahi me'a 'oku toputapú. Manatu'í foki ko e taimi ko ia 'e tupulaki ai 'i loto 'a e mā'oni'oni pea 'e 'oatu kiate koe 'a e 'ilo 'oku toe lahi angé pea mo e mahino te ke matu'aki tokanga 'aupito ki he ngaahi me'a ni. Na'a tau tomu'a lau 'a e folofola ko ia 'okú ne fakapapau'í mai ko e me'a ko ia 'oku ha'u mei 'olungá 'oku toputapu ia pea kuo pau ke lea 'aki ia 'i he tokanga pea 'i he fakahinohino 'a e Laumālié. Kuo toe fekau mai foki 'a e 'Eikí, 'o 'ikai toe ufi, 'oku 'ikai totonu ke sī 'a e mata'itofé ki he fanga puaká pe 'oange 'a ia 'oku mā'oni'oni ki he fanga kulií (vakai, 3 Nifai 14:6; T&F 41:6), 'o 'uhinga ia 'oku 'ikai

totonu ke fakahā pe fakamatala'í 'a e ngaahi me'a toputapú kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau mateuteu ke fakahounga'í 'a honau mahu'ingá pea hoko mo ha'anau 'ohofia kae 'ikai fakahounga'í kinautolu.

Fakapotopoto'í 'a e ngaahi me'a kuo foaki atu 'e he 'Eikí. Ko ha falala ia kuo 'oatu. Hangē ko 'ení, he 'ikai t e ke vahevahe noa'ia mo ha taha 'a e ngaahi me'a 'oku hā 'i ho tāpuaki fakapēteliaké.

Na'e fai 'e Palesiteni Poiti K. Peeka 'a e fale'í ko 'ení:

“Kuo faka'au ke u tui 'oku 'ikai foki ke fakapotopoto ke tau fa'a lea fekau'aki mo ha ngaahi me'a fakalaumālie kuo tau a'usia. 'Oku tootnu ke tokanga'í kinautolu pea toki vahevahe pē 'i he taimi 'oku ue'í ai koe 'e he Laumālié ke ke faka'aonga'í kinautolu ke fai tāpuekina 'aki 'a e ni'íhi kehé.

“Oku ou tokanga foki ki he lea 'a 'Alamaá:

“ “Oku fa'a tuku ki ha tokolahi ke 'ilo'í 'a e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá; ka kuo fai kiate kinautolu ha fekau mamafa ke 'oua na'a nau fakahā kae fakatatau pē mo e kongá 'o 'ene folofolá 'okú ne fakangofua ki he fānau 'a e tangatá, 'o fakatatau ki he tokanga mo e fa'a ngāue 'oku nau fai kiate iá.’ (‘Alamā 12:9).

“Ne u fanongo kia Palesiteni [Melioni G] Lominí 'i ha'ane fale'í 'a e kau palesiteni fakamisioná mo honau hoá 'i Siniva. “Oku 'ikai te u fakamatala'í 'a e me'a kotoa 'oku ou 'iló. 'Oku te'eki ke u fakamatala 'a e kotoa 'o e me'a 'oku ou 'iló ki hoku uai'í, he kuó u 'ilo'í kapau te u fakamatala 'i ngali fakama'ama'a'í 'o kau ki he ngaahi me'a 'oku toputapú, 'e 'ikai toe falala mai 'a e 'Eikí kiate au.’

“Oku ou tui, 'oku totonu ke tau tauhi 'a e ngaahi me'a ni pea fakakaukauloto ki ai, 'o hangē ko ia ko e fakamatala 'a Luke na'e fakahoko 'e Mele fekau'aki ni e ngaahi me'a fakalangi 'i fekau'aki mo hono 'alo'í 'o Sīsuú. (Vakai, Luke 2:19.)” (“*That All May Be Edified*” [1982], 337).

'E toki fakahaa'í mo fakataha'í 'a e ngaahi me'a toputapu mo mā'oni'oni kotoa pē 'i he kuonga faka'osi mo faka'ofa ko 'ení. 'I hono toe fakafoki mai ko ia 'a e Ongoongolelé, 'a e Siasi, mo e lakanga fakataula'eiki 'o Sīsū Kalaisí, 'oku tau ma'u ai 'a e ngaahi me'a toputapu ta'e hano tatau 'i hotau nimá. 'Oku ta'e hano tatau 'a e tāpuaki 'oku tau ma'u 'i hono fā'ele'í mai kitautolu 'i he kuonga ko 'ení, 'i ha taimi mo ha feitu'u 'oku 'i ai 'a e ngaahi tāpuaki tu'u-mo'unga ne faka'amua 'e he kau palōfita 'o e kuohilí 'a ia kuo fakahoko ia 'i hotau 'ahó. 'Oku 'ikai totonu ke tau tuku ia ke mole atu.

'Oua na'a tuku ke ke hē atu 'i he'etau ta'etokangá. kae 'ofa ke hoko ho'o mo'uí 'o fakatupulaki 'i he tauhi totonu ki he ngaahi fekaú. 'Oku ou faka'amu te ke fakakaukau, ongo'i pea tui 'a e ngaahi teunga taau pea ngāue 'i ha founa te ne fakahaa'i ai 'a e 'apasia mo e faka'apa'apa ki he ngaahi me'a 'oku toputapú, ngaahi feitu'u 'oku topu-tapú, pea mo e ngaahi me'a 'oku hoko 'oku toputapú.

'Oku ou lotua 'e lava ke tō hifo 'a e ongo'i ko ia 'o e ngaahi me'a 'oku toputapú ki ho laumālié 'o hangē ko e tō 'a e hahaú mei he langí. 'Ofa ke ne tataki koe ke ke ofi kia Sīsū Kalaisi, 'a ia na'e pekia, pea kuo toetu'u, pea 'okú Ne mo'ui, pea ko ho Huhu'í. 'Ofa ke Ne ngaohi koe ke ke mā'oni'oni 'o hangē ko ia 'okú Ne mā'oni'oni, pea lava ke ke nofo hifo 'i Hono pule'angá "'o 'ikai toe hū ki tu'a" ('Alamā 7:25). 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.